

TOMPA ANDREA

AZ ÜRES HELY

Janovics Jenő feltételezett naplójáról

Ami nincs

■ Ami túlságosan értékes – a közvélemény vagy egy szűkebb csoport számára –, mindig veszélynek van kitéve. Megőrzése érdek és feladat. Már-már annyira felértékelődhet, hogy legfeljebb ellopni, tönkretenni, meggyalázni lehet.

Egy túlságosan nagy értéket képviselő nyakék, amelyet Mária Antónia számára készítettek, és amely egy évtizeddel később már a rendszer-váltó forradalmi kor szimbolikus és üldözendő darabja lett, soha nem szolgálta azt, amire készült: a francia forradalom a tárgyat és viselőjét is elsodorta, éppenséggel lenyakazva birtokosát, azon a helyen sértve fel a testet, ahová az ékszer szánták. Róma lerombolása képrombolással kezdődik: Jézus hiteles képe nem önmagában, hanem mint vallási tárgy szintén egy korszak végét jelenti. Minél nagyobb veszély fenyegeti a tárgyat vagy birtokosát, annál kisebb az esély a tárgy fennmaradására. Ebből talán az is következne, hogy nem a legértékesebb tárgyakat őrzi meg a történelmi emlékezet és a múzeum.

A napló lehetséges története

■ A kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, Janovics Jenő naplója úgyszintén rendszerváltó – a rendszer- vagy impériumváltást rögzítő tárgy. Néhány tucat megtalált oldala alapján úgy tűnik, létezett, bár, mint látni fogjuk, maga

Részlet *A kolozsvári színház a hatalomátvételtől 1919-ben és 1940-ben* című, készülő tanulmányból.

Ami túlságosan értékes – a közvélemény vagy egy szűkebb csoport számára –, mindig veszélynek van kitéve. Megőrzése érdek és feladat.

a tárgy is kérdéses. Az alább elemzendő oldalak az impériumváltás eseményeit rögzítették 1918 decemberétől 1919. október elejéig; úgy sejtjük, a szerző 1940-ben vagy 1941-ben veszi elő újra a naplót, vagy tán akkor írja meg, az újabb impériumváltás estéjén.

Janovics sokszor, sok helyütt, számos formában, műfajban írta meg, adta közre – például *Színházunk múltjának négy korszaka (Pásztortűz, 1938)* című értekezésében vagy az életében kéziratban maradt könyvben, *A Hunyadi téri színházban* – az 1918 decembere és 1919. szeptember 30. közötti eseményeket, amelyeket a köznyelv és a színháztörténet a kolozsvári Nemzeti Színház átvételének nevez. Napra pontosan, gyakran órára pontosan emlékszik a történésekre – hiszen, úgy tűnik, rendelkezésére állt a naplója, legalábbis valamilyen feljegyzések. Ezekből *A Hunyadi téri színház* című kötet utolsó lapjain is idéz, amikor az 1919-es eseményeket beszéli el, naplójegyzetként emlegetve munkáját.

Naplójának megőrzött – és megtalált – része pontosan mutatja, hogy Janovics Jenő nem magánemberi naplót vezet; naplórészletében semmi nyoma magánemberi vonatkozásoknak, bejegyzéseknek, személyességnek, dilemmáknak. Egy Nemzeti Színház vezetőjeként közember, és mint korának nemcsak nagy formátumú művésze – színész, rendező, igazgató, de színházépíttető, filmgyártó és -forgalmazó is egyben, tehát üzletember és vállalkozó (a kolozsvári Nemzeti Színház Fellner és Helmer tervezte épületének kivitelezését maga irányítja 1906-ban) – tudatában van közéleti szerepének. A naplóból a *személy* lélektani folyamatai teljességgel hiányoznak, nem ábrázol vívódásokat, félelmeket, pusztán döntéseket. Ugyanakkor naplóra jellemző részletek, megfigyelések sem tartoznak a szerző érdeklődési körébe. Csakis a közéleti figura *szerepe, döntései, nyilvánosság előtti viszonyai*.

Filmgyártóként és filmforgalmazóként, három mozgófilmszínház tulajdonosaként, valamint egy Nemzeti Színház felelős vezetőjeként, üzemeltetőjeként Janovics kitűnően boldogul az üzleti életben is. Rendes és rendszerető ember, aki számos tevékenysége között csak nagyfokú szervezettséggel igazodhat el. Hagyatéka¹ páratlanul gazdag, a színház tevékenységére, gazdasági működésére vonatkozó iratai, nyilvántartása, a művészeti munka dokumentálása rendelkezésre áll. A kolozsvári Nemzeti Színházban, úgy tűnik, rend volt, enélkül egy ilyen nagy gépezet, művészeti intézmény nem is működhetett volna eredményesen.

Az íráshoz egyébként szenvedélyes viszony fűzi a szerzőt: személyes levelezése ugyan nem ismert – meglepő módon rendkívül kevés a magánemberként való levelezése² –, közemberként, igazgatóként, számos szervezet vezetői-ügyvivői tisztségében azonban sokat ír. Többkötetnyi színház- és drámatörténeti tanulmányt publikál, irodalmi bevezetőket, cikkek, elemzések tucatjait. Irodalomból le is doktorált.

A dokumentum (81/9-es fondjegyzékszámmal, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Janovics Jenő archívumában, hat oda nem tartozó oldallal az elején, amely színeszokról szól, újrainduló oldalszámozással, cím nélkül) voltaképpen 84 számozott oldalnyi gépirat egy – feltételezések és Janovics közlése alapján – valaha kéziratot naplóból, ma ekképpen agnoszkálva: „Janovics Jenő összefoglalója az 1918 utáni kolozsvári színházi viszonyokról II. g., 90 f.” Talált szövegről van tehát szó, önéletrajzi naplótöredékről, amelyet ma szerzői jóváhagyás nélkül olvasunk; ám a szerző közszereplői minőségében írja meg, majd valószínűsíthetően *írja át* a második bécsi döntés küszöbén. Ezt a naplót a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója a nyilvánosságnak szánta, ennek a nyilvánosságnak az ideje azon-

ban Janovics Jenő 1945-ben bekövetkezett haláláig nem érkezett el, ahogy az azt követő fél évszázadban sem volt rá alkalom. A gépiratot feltételezésünk szerint hivatásos gépíró készítette.

Az 1918 decemberétől kezdődő események naplóban való rögzítését – hiszen Janovics tudatában van történelmi szerepének, amely éppen fordulat előtt áll – akkor kezdi el veszély fenyegetni, amikor az igazgatót felszólítják, hogy tegye le az esküt az új (román) hatalomra, majd később arra, hogy adja át a színházat. Egyiket sem hajlandó teljesíteni. Az átadás ellen úgy érvel, hogy őt magánjogi szerződés köti a magyar államhoz, és nem lehet szerződészegő. Magatartása – amellyel voltaképpen a színház átvételét 9 hónapon keresztül, 1919 januárjától szeptember végéig el tudja halasztani – azonban az új hatalommal máris feszült viszonyt szül. Ezt a feszült, számos konfliktussal terhelt viszonyt rögzíti a napló.

A bejegyzéseket – amelyeket ezeken az oldalakon kiemel a vélhetőleg igazgatója alatt folyamatosan írt naplóból, így a naplóírás talán haláláig is eltarthatott – 1940-ben veszi elő: „Elővettem naplójegyzeteimet, amelyeket huszonkét éven át rejtettem a házkutatók kopói elől padlás porában, régi rongyokba burkoltan, pince odújában, fahasábokba ágyazva [...]”

Új világ kezdődik, ám Janovics ekkor már nemcsak hogy nem igazgató – 1932-ben megvált a színházról –, de voltaképpen már perifériára került, nem a közélet meghatározó szereplője. Az elrejtett napló elővételének gesztusával, amely több ponton a napló *átírását* is eredményezi 1940–41-ben, önvizsgálatot tart. A naplóhoz olyan bevezetőt illeszt, amely retorikája alapján egyértelműen *visszatekintés, emlékezés* 1918 telének eseményeire, és nem kortárs rögzítés: 1918 decemberében Erdély magyar lakossága még sokáig átmenetinek, rövid időre szóló „megszállásnak” gondolta az impériumváltást, holott a bevezető mást sugall. A „megszállt terület” kifejezés még sokáig uralja a sajtót; 1921–22 táján válik világossá, hogy az elcsatolás végleges. A bevezetőben a helytállás, hősi kitartás, ellenállás retorikája, az „odaát” léte egyértelműen későbbi történeti-retorikai képződmény: „Hajnalra [miután a románok bejöttek Kolozsvárra] bennem is fogadalommá erősödött a gondolatok áradata, *acéllá keményedett az akarat, hitté magasodott a kötelesség szava*, bármi törjön reánk, nem szabad elhagynom *őrhelyemet*, ahová engem a legtisztábban látó magyar vezér, Tisza István állított tizennégy évvel azelőtt. Jön az *áldozathozatal* szent kötelessége – vállalom boldogan, minden javammal. *Felszegett fejvel, kitárt mellel* fogom védeni a magyar színészek jogait ezen a földön. *Reánk szakadnak majd a szenvedések órái* – viselem őket feljajdulás nélkül. *Szívünkbe fúródnak a megalázás nyilai*, tudom, hogy kegyetlenek és istentelenek lesznek – meghajtom fejemet, *de őrhelyemről el nem mozdulok. Ha üldöznek, szembefordulok velük, de meg nem futamodom.* Ha *odaát*ról hívnak javadalmasabb és előkelőbb helyre, nem megyek. *Belefúrom* lábamat Erdély földjébe, *megkapaszodom* Erdély szikláiba, ha jön majd a zivataros orkán, engem el ne fújhasson. *Ahová a magyar sors kegyelme állított, itt maradok fedetlen fővel, erős szívvel, bízó lélekkel.*”³ A kiemelések egy későbbi retorikai eszköztárat mutatnak, nem az akkor még felfoghatatlan történelmi események azonnali közelségét – rálátás és értelmezés, visszapillantó jövőbelátás olvasható ki belőlük a közvetlen megélés helyett. Egy 1940-ben írt, átfogalmazott naplótöredékkel van tehát dolgunk.

Egy kisebbségi magyar helytállása, magyarságának tanúságtétele most, 1940-ben ez a naplórészlet. Vajon ki előtt kívánta a volt igazgató igazolni magát? Kinek szánta naplójegyzeteinek újraolvasását? Hiszen az önvizsgálat nyilvánvalóan

tisztán retorikai fordulat; ráadásul egy kéziratból készült gépirat, tehát másolat. Janovics Jenő az 1940-es számvetéssel voltaképpen új szerepre készül: újra átvenni, immár a magyar hatalomtól, az ismét Nemzetinek nevezhető kolozsvári teátrumot.

1940-ben, a második bécsi döntés után Janovics állítása szerint a napló a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba kerül, ahová saját maga letétbe helyezi; ezt a kézirat egyik szereplőjének inkognitója kapcsán árulja el: „A levélíró nevét és lakását nem akarom még nyilvánosságra hozni. Abban a kéziratban azonban, amelyet a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnál helyeztem letétbe s melyet huszonöt [év] év elteltével szabad csak felbontani, meg van jelölve neve, rangja és akkori pontos lakáscíme.” Egy másik bejegyzés szerint „[egy látogató] neve abban a kézirati példányban van megjelölve, amelyet az Egyetemi Könyvtárban helyeztem letétbe”. Ez arról árulkodik, hogy a naplóról több másolat is készült. Magánjellegű naplóból kéziratos másolat nemigen készül; ami magánjellegű, egyben egyszeri is. A napló tehát az 1940-es hatalomváltás után kerül a kolozsvári könyvtárba, azonban a kéziratok 1940-es nyilvántartása ma már nem létezik. A második világháborút végül Pesten túlélte Janovics Jenő hazatérte után átveszi a kolozsvári Színkört; naplójáról ettől kezdve nincs nyom. A rendelkezésre álló adatok alapján a kolozsvári Egyetemi Könyvtár a második bécsi döntés után Nagyszebenbe menekül, majd később visszakerül. Az ott végzett kutatásaim eredménytelenek maradtak: e napló létéről semmilyen forrásból ma nem tudunk.

Janovics azonban hiába veszi elő naplóját, hogy segítségével helytállását bizonyítsa: Hóman Bálint kultuszminiszter a kolozsvári Nemzeti újrainvitása ügyében nem számít már Janovics közreműködésére – a helyi újság nem említi a volt igazgató nevét, elkezdődik kitörlése az emlékezetből is (*Keleti Újság*, 1941. február 5.). Egyrészt a színház rossz állapotban van, előbb fel kell újítani, azonnali megnyitás nem lehetséges; másrészt Janovics Jenő a származása miatt már nem lehet egy Nemzeti igazgatója. Hóman a színház élére Táray Ferencet, a kolozsvári társulat korábbi színészét nevezi ki, aki a budapesti Nemzetiből érkezik Kolozsvárra.

Janovics Jenő neve a kolozsvári Nemzeti Színház újrainvitása utáni három év (1941–44) történetében hiány, hallgatás, üres hely lesz. Majdnem három évtizedes igazgatása a kolozsvári színház és kultúra krónikájából ugyan nem törölhető, de Janovicsnak az 1919-es évben magyarként való helytállását, küzdelmeit az új Nemzeti évkönyvében publikált átfogó tanulmány nem emeli ki, pusztán művészi teljesítménye ismertetésére szorítkozik, ahogy azzal sem foglalkozik, mennyit áldozott magánvagyonából Janovics az 1920-as években a gazdasági megszorításokkal küzdő színházban a kolozsvári színjátszás fenntartására és megmentésére.

A színház 1941-ben nyílik meg újra, ünnepélyesen. Szimbolikusan annál a sornál folytatja a Hamlet-monológot, ahol a közösségi emlékezetet alakító legenda szerint az előadás 1919. szeptember 30-án, a színház átvételének utolsó előadásában megszakadt.⁴ Az akkori, 1919-es előadás rendezője és a címszerep alakítója Janovics Jenő volt: ő volt a színházban a Hamlet, a drámai hős. Az 1941-es folytatás a nevét törli a színlapról, az előadásnak, bár „folytatás”, új rendezője és szereplői vannak. Janovics az előadáson vélhetőleg jelen volt, erről tanúskodik egyik levele: kifogásokat emelt az előadással szemben.

Felesége, Poór Lili sem tagja már az 1941/42-es kolozsvári társulatnak, a díszbemutatóra Gertudisszá érett egykori Ophelia csak vendég hivatalosan. A ven-

dég azt jelenti: nem tag. Poór Lili tanúsága szerint saját akaratából nem lett tagja annak a színháznak, amely már nem akar tudomást venni férjéről, sem jogviszonyban állni vele. A színházban mindössze két vendég van: rajta kívül Peéry Piri, aki egyébként korábban sem volt tagja a kolozsvári színháznak, és soha nem is játszott Erdélyben, budapesti színész.

Janovicsnak azonban hamarosan szüksége lesz irataira, naplójegyzeteire: bizonyítékként a mentesítő irataihoz, amiben az 1919-es eseményekben való magatartása, a kolozsvári magyar társulat mellett való kiállása fontos szerepet játszik. Amikor 1944 május-júniusában Janovics Jenő Kolozsvárról hosszú, egész életpályáját bemutató leveleket intéz az illetékes minisztériumba (ezek mentesítési iratai közt találhatóak), mellékelve azokat a támogató leveleket, amelyek magyarként való helytállását igazolják, a kolozsvári zsidóság már a téglagyári gettóban van, rövidesen Auschwitzba szállítják a több mint 16.000 embert.

Az 1940–44 közötti korszakban a napló vagy valóban az Egyetemi Könyvtárban nyugszik letétben, ahogy a szerző írja, hiszen ettől a hatalomtól elvileg semmi félnivalója nincsen a múltját illetően – azonkívül, hogy épp jelenét és egész létét fenyegeti közvetlen veszély zsidó származása miatt –, vagy Janovicsnál, aki talán visszavette, és magánál tartja. A háború végén Janovics Pestre menekül. Majd az újabb hatalomváltás után visszatér Kolozsvárra, ismét átveszi a Sétatéri Színházat, belefog a *Bánk bán* rendezésébe, de a bemutató előtti napon, 1945. november 16-án meghal a fűtetlen színházban szerzett betegségben. Az Egyetemi Könyvtárból, ha eddig ott volt, ekkor már újból menekülnie kell a kéziratnak.

Janovics hagyatékát Jordáky Lajos színháztörténész, a kolozsvári teátrum 1945 utáni irodalmi titkára rendezi magánemberként, aki Janovicsról írott 1971-es könyvében nyilván nem tehet említést a naplóról, még ha tud is róla, esetleg az netalán a birtokában van, az általa gondozott hagyatékban. Jordáky Lajos halála után feleségénél megjelennek a Securitate emberei, és bizonyos „dolgozat” magukkal visznek, főleg festményeket. Ezeket a festményeket, értékes tárgyakat a Jordáky-könyv előszava is megemlíti. A napló akár a Securitate által elvitt tárgyak közt is lehetett (bár a hagyatékot Jordáky nem engedte kutatni másoknak, így tanúk nincsenek).

Nyilvános, hozzáférhető, kutatható levéltárba a napló legfeljebb 1990 után kerülhetett. A napló „veszélyeztetettsége” ekkor szűnt meg. Ez a hetven év azonban végtelen számú olyan pillanatot tartogatott a napló számára, amikor léte nemkívánatosná vált. A naplót megsemmisíthették, ezt akár szerzője, de jóakarói és ellenségei ugyanúgy megtehették, csak más okból, sőt magánemberek és hatóságok is. Jobb esetben szunnyad valahol, ahogy az a néhány tucat vélhetőleg a legzaklatottabb korszakból származó oldal is szunnyadt, ami fennmaradt. Felbuklásához ma már nem fűződik ellenérdek. Legfeljebb annak feltárásához, ahová került, és ahonnan eddig *nem került elő*, egyszerűen elhallgatásának történetéhez fűződhet ilyen viszony. De ez már nem a napló, hanem utóélete szereplőinek és a naplóhoz való viszonyuknak a mai története.

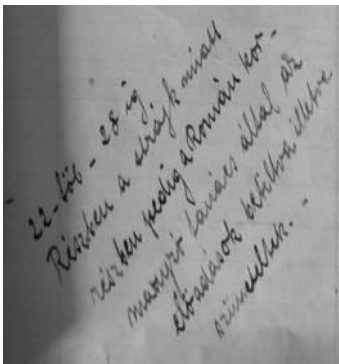
Impériumváltás

■ Az impériumváltás pillanatában Janovics rövid ideig politikai szerepet is vállalt: az Erdélyi Nemzeti Tanács alelnöke, amely 1918-ban Erdély fő hatalmi szervezete. Az Erdélyi Nemzeti Tanács 1918. november 1-jén alakul meg Kolozsváron. Elnöke a Függetlenségi Párt tagja, Apáthy István, alelnök a polgári radiká-

lis Janovics Jenő és a szociáldemokrata Vincze Sándor; a román csapatok bevonulása után a szervezetet feloszlatják. Apáthy Kelet-Magyarország főkormánybiztosa. Janovics az 1918 decemberében Kolozsváron megalakult Radikális Párt elnöke. A román hatalom a bolsevizmus elleni küzdelmet magyarelleses küzdelemként értelmezi, ezért elkezdődnek a letartóztatások.

A román csapatok szamosfalvi bevonulásakor, 1918. december 24-én, írja a napló, Janovics Apáthy István, Esterházy László városi főjegyző és Haller Gusztáv kolozsvári polgármester társaságában fogadja a hírt. Janovics politikai szerepvállalása e korszakban a legkevésbé feldolgozott: az impériumváltás után Janovics fontosnak tartja, hogy kizárólag színházvezető, művész maradjon, ne politizáljon. Később is csak a harmincas években vállal ismét szerepet a Magyar Pártban. A „megszállás” után a színházban az előadásokat folyamatosan játsszák, bár alig van közönség. 1919. január 4-én Janovics Budapestre utazik (véltetőleg nem igazgatóként, hanem a párt képviselőként, jelentéseket visz), majd Apáthy letartóztatása után nyomban visszaindul Kolozsvárra, „nehogy távollétemnek az legyen a látszata, mintha én a letartóztatás elől menekültem volna el”. Mivel Csucsán harcok folynak, a szerb, majd román határon keresztül, pénz nélkül próbál hazajutni, és két héttel később, január 17-én érkezik meg Kolozsvárra. Úgy tudja, hogy már az állomáson le fogják tartóztatni, de ez nem történik meg, egyelőre csak iratait veszik el. A színházban csendőrök keresik, lakása, irodája le van pecsételve. Jelentkezik a rendőrségen, mialatt házkutatást tartanak nála, drámákat és iratokat visznek el tőle, de azokat a jelentéseket, amelyeket Pestre vitt, nem találják meg, pedig ott hevernek: „amerikai íróasztalom tetején egy csomagban voltak összegöngyölve a főkormány-biztosság propagandairatai, plakátjai, a legfelső fiókban annak a jelentésnek másolata, amit Pestre vittem, ezeket csodálatosképpen nem találták meg”. Nyilvánvaló, hogy ekkor a politikus Janovicsnak szól a fenyegetés, a színházvezető ekkor még nem érdekes. A színházat ezek után mindenesetre bezáratják. Janovics a színház fontos színészénél, Fekete Mihálynál éjszakázik. Másnap a városnak hadisarcot kell fizetnie a román katonaság számára, amiből a színházigazgatóra is jelentős részt mérnek, és Janovics ezt természetesen kifizeti.

1919. január 19-én kéri először Janovics Jenő igazgatótól az új impériumra a hűségesküt, amelynek letétele esetén folytathatja a színjátszást. A hűségesküt ekkor a kolozsvári tisztviselők nem teszik le, egyszerűen megtagadják.

Az előadások „hetek óta” szünetelnek, olvasható a naplóban, ám a színház a tényleges, megtörtént valóságot tükröző játékkrendje szerint csupán 22-étől 28-ig szünetelnek, helyesebben be vannak tiltva: „22-től 28-ig Részben a strájk miatt részben pedig a Román kormányzó tanács által az előadások betiltva illetve szünetelnek”.

Maga a játékkrendi könyv is, ahogy címlapja mutatja, üres hely, a címkéről jól láthatóan eltávolították – lekapták – a folytonos átnevezésnek áldozatul esett színház nevét: Nemzeti Színház, a miniszteri levelekben, korabeli szövegekben gyakran

„kolozsvári országos Nemzeti Színház”, majd 1919-től Színkör, 1933-tól Thália Rt., majd 1936-tól 1940-ig Carol Davila nevét viseli, ezután ismét Nemzeti Színház 1945-ig.

Februárban ismét játszanak, azonban a színház hivatalosan cenzort kap, aki voltaképpen ellenőrzi a darabokat és előadásokat, „nehogy bármi tekintetben az előadásokból a magyar-jelleg kidomborodjék”. Janovics a cenzorral darabértelmezési vitákba száll; népszínművek, operettek miatt ugyanúgy vitatkoznak, mint prózai darabokon. A színházon belül, derül ki az igazgató számára, lennie kell egy besúgónak, aki a cenzor munkáját segíti. És 1919 februárjában az újságok még nem cenzúrázzák annyira, hogy ne írhatnák meg, hogy a színházat viszont cenzúrázzák.

A cenzor először is Janovics a *Falu rossza* című darabhoz készült bevezető előadását, úgynevezett konferanszát tiltja be; a magyar népszínművek is cenzúra alá eshetnek. Tóth Ede műve nyilvánvalóan azért, mert a magyar falu stilizált életét mutatja be, népdalokkal, népszokásokkal, népviseletben, egyszóval túlságosan „magyar”.

A *Pacsirta* című Lehár-operettet ekkor alig egy éve mutatták be Budapesten és Bécsben, nagy sikerrel – és a kolozsvári közönség ugyanúgy vágyott az új műre, mint a pesti. Ez a mű a legjobb kasszadarab akkoriban a színház számára, tehát betiltása nemcsak erkölcsi, de anyagi kérdés is. Az operett azzal kezdődik, hogy budapesti festők egy bánáti faluban töltik a nyarat; aztán szerelmi bonyodalom alakul ki, és Juliska, a bánáti lány Pestre költözik az egyik festőhöz. Az operett legnépszerűbb slágere a „Hamar indulj Temesvárra”: Juliska visszavágyódik Pestről oda, ahol a „pacsirta zeng”, azaz Temesvárra.

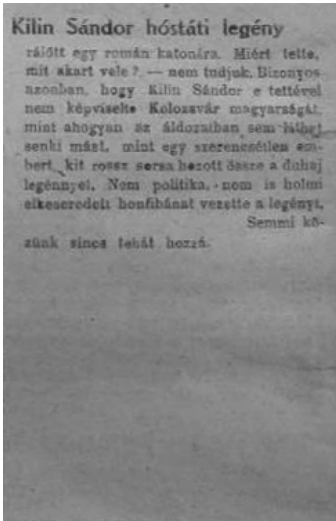
Miután a festő sikert arat, elhagyja falusi szeretőjét, aki visszamegy a Bánságba. Temesvár és Budapest egy országhoz tartozása nyilvánvaló; a falujába visszatérő, Pest által „megcsalt” lány drámája sok lehetőséget ad a „félreértésre”, ahogy a cenzor fogalmazott volna. Az operettek, népszínművek stilizált világában az árvalányhajjas, magyar ruhás falusi élet nyilvánvalóan fenyegetést jelent; ahogy a korabeli cikk is írja, az előadás e jelenetében az álló taps nem valószínű, hogy csak Lehárnak szólt Kolozsváron 1919-ben. A *Pacsirta* betiltásának viszontagságai végigkövethetők a napló tavaszi szakaszában. A Janovics által tervezett magyar darabokból álló ciklus sem jöhet létre.

A napló június 21-én összegzi a cenzúra szempontjait. Ekkor Janovicsnak már komoly tapasztalatai lehetnek abban, hogy mi okoz gondot a cenzúrának: „A legrémeesebb és legvadabb cenzúrát alkalmazzák a színházzal szemben: magyar ruhában megjelenni a színpadon nem szabad. Magyar színeknek még kombinált viselése is tilos. Magyar népszínműveket vagy magyar jellegű darabot előadni most már nem szabad, magyar táncot lejteni nem szabad, egyetlen olyan szót, mely Magyarországra vonatkozik (pl. Budapest, Duna, Tisza stb.) kiejteni a színpadon nem szabad.”

Egy hónappal később a cenzúra bevezetésének tényéről már nem adhat hírt az újság, az olvasónak magának kell kiszűrnie az információkat. Rövidesen a kritikát is jelentősen megcsönkítja a sajtó cenzora: az *Ellenzék* március 8-i számában a kritika teljes első felét törölte a cenzor, így voltaképpen nem tudjuk, milyen előadásról szól; csak a szereplők nevéből következtethetünk, hogy az *Othellóról* van szó, amelyet 6-án játszottak. A cikk eleje e korszak kritikaírásában a darab leírásának és értelmezésének helye – ez teljességgel hiányzik a kritikából.

Janovicstól a hatalom képviselője azt követeli, hogy „internacionális jellegű műsort” adjon. Janovics azzal tiltakozik, hogy ő egy Nemzeti Színházat vezet, és azoknak a követelményeknek akar megfelelni. Március 15. közeledtével – amikor a *János vitéz* van műsorra tűzve, aminek, mint ismeretes, nemcsak magyar katonák a szereplői, de maga a magyar zászló is – a színházat határozatlan időre ismét bezáratják. A cenzor, hogy a *János vitézt* (természetesen a népszerű dalműről van szó) még a próbák alatt meg kívánja nézni, idejekorán bejelentette.

A bezárás indoklásaképpen azonban más okot jelölnek meg: „Kilin Sándor nevű legény rálött egy román katonára”, ami miatt a városban felborult a rend. A betiltás okát a színházi játérend piros tollal jegyezte fel: „az előadások szünetelnek”, írja, a „betiltás” szót immár nem használva – a játérend a sajtócenzúra elvárásaihoz egyre jobban igazodott.

Kilin Sándor „hőstáti legényről” az *Ellenzék* 1919. március 16-i száma is fontosnak tartotta (volna) megemlékezni, magát elhatárolni: „Semmi közünk sincs tehát hozzá”, végződik a néhány soros cikk. A cikk leszögezi, hogy Kilin tette nem képviseli Kolozsvár magyarságát. A szöveg eredetileg legalább kétszer ilyen hosszúnak íródott, a sajtó cenzora azonban törölte a második felét. A kor szokásainak megfelelően a napilapokat a cenzor húzásai alapján nem tördelték újra, hanem

az illető részeket – csak teljes mondatokat – kiemelték, így a lap üres helyekkel jelent meg. Az olvasó pontosan tudhatta: az üres hely cenzúrát jelent.

1919. március 15. – mint annyi soron következő márciusi idusa – szintén üres hely tehát: az előadásokat betiltották, gyülekezni, ünnepelni természetesen nem lehet. Még az *Ellenzék* 1919. március 15-i is száma közli, hogy a színházak és mozgók bezárnak. Janovics így fogalmaz a naplóban: „A város teljesen kihalt, az üzletek bezárva, munkások nem dolgoznak, megünneplik a március 15-ét.” A hivatalok átvételének zöme 1919 márciusára esik. Március 15-e után a színházat fegyveres őrök veszik körül; az épületbe nem lehet belépni. 20-án már lehet játszani, ám a nézőtér teljesen üres. Éjszaka azonban Janovicsnál – akinek lakostálya van a színházban – alapos, hajnalig tartó házkutatást tartanak, „durván molesztálják” a direktort. Másnap felépését a *Baccarat* című darabban Janovics betegség miatt lemondja, ebben az állapotban nem tud játszani. Elterjed a hír, hogy „a románok” megverték, mire személyesen megjelenik a Főtéren, hogy cáfolja a szóbeszédet. A *zsidónő* című darab esti előadására megtelik a színház. Az igazgató pedig készül, hogy bármikor letartóztathatják. Március 23-án, arra való hivatkozással, hogy színházához új darabokat kell hoznia, illetve számos színésze távozott (ami nem egészen igaz), budapesti utazásra kér engedélyt oda-vissza a román prefektusnál, aki ígéretet tesz, hogy támogatja az utat. Az engedélyt végül nem kapja meg.

Megint nem engedélyezik a *János vitézt*, mert Janovics nem hajlandó lemondani a magyar lobogóról a darabban.

Újabb konfliktus egy Bukarestből küldött impresszárióval, akinek dolga román előadások tartása. Janovics minden alkut megtagad.

1919 áprilisa a cenzúra szempontjából sokkal súlyosabb pillanat a sajtóban, aminek oka többek közt az is, hogy a világpolitikában zajlanak az események – a magyar forradalom, a párizsi békekonferencia –, de valójában az új román adminisztráció is egyre jobban és figyelmesebben működik. Az *Ellenzék*nek van olyan címlapja, amelyen a cikkek egyharmadra úszta meg a cenzori ollót. A „Hírek” rovat pedig a belvékonyban – *Ellenzék, Újság, Keleti Újság* – jobbára üresen jelent meg; ahogy a kiöntött sorokat kiemelték, pusztán a piszkos nyomuk maradt a papíron. A nagy úr alatt pedig egy kis hír a Marosvásárhelyen ledöntött Kossuth- és Bem-szobrokról.

Janovics az Elme Kórházban

■ Március 29-én éjszaka egy román származású barát értesíti Janovicsot, hogy a kormányzótanács döntött a letartóztatásáról, és javasolja neki, hogy végrendelkezzen, amit Janovics meg is tesz, másnap közjegyzőhöz megy. Könyvtárosa még éjszaka számos iratát, levelét elégeti: „Előkerült Némedy Mátyás, régi hűséges tagom és könyvtárosom. Már mindent tudott, mert a román úr abban a házban lakott az Attila utcában, ahol ő. S közölte velem, hogy mi történt, Némedy kosárszámra vitte a kazánházba irataimat, levelezéseimet elégetni. A nagy, drabális ember úgy sírt, mint egy gyermek.” Újabb üres hely keletkezik – és megjelenik az autodafé mozzanata is, hiszen a „hű” könyvtáros azt hajtja végre, amit neki felettesei rendelnek: vélhetőleg Janovics politikusi levelezését, iratait pusztítják ezen az éjjelen el.

Az igazgató a színház vezetését titkárára, majd főpénztárosára, Parlagi (Parlaghy) Lajosra bízta, azt az utasítást adva neki: amíg a vagyonából futja, játsszanak. Ez az utasítás a naplóban valószínűleg későbbi betoldás: 1919 márciusában az igazgató még nem láthatta, hogy olyan hosszú időre kell berendezkedni, hogy az vagyona teljes felőrléséhez vezethet; ez a húszas évek második felében történik meg. Janovics itt ismételt emlékezővé válik: a már megtörtént múltat idézi fel.

Miután az igazgató visszatér a színházba, Fekete Mihály színész javasolja neki, hogy ideje menekülni: „Menjen az örültekházába, direktorom. Ott már van egy pár magyar ember, aki menedéket talált. Most ment be Papp Antal pénzügyi igazgató is. Az még magyar kézen van. A professzor Lechner Károly.” És Fekete Mihály el is intézi – Lechnert a katedréről hívatva ki –, hogy Janovics másnap felvételt nyerjen a szanatóriumba. Az éjszakát egy régi kardaloszójénél tölti, hi-

szen veszélyben van: Kápolnayné Némethy Gizella⁵ a Házsongárdi temető aljában lakik, „egy kis elhagyott viskóban”. Reggelre kelve pedig Janovics Jenő átsétál a temetőn, és beköltözik a nemzetközi hírű ideggyógyász, Lechner Károly vezette kolozsvári Ideg- és Elme Kórházba, azaz ahogy később visszaemlékezik, az örültek házába. Lechner ekkor éppen orvoskari dékán (március 28-án veszi át a tisztséget a dékán betegsége miatt), korábban prodékán volt. A kórházak ekkor még önrendelkeznek, az orvosok kötelezése az eskütelétele, illetve kitelepítése később kezdődő folyamat.

Janovics öt hétre eltűnik a városból, ahogy az újsághírekből is. Ezzel azonban kezdetét veszi az a hamleti történet, amelynek egyik szimbolikus stációja 1919. szeptember 30., a kolozsvári Nemzeti Színház átadásának napja. Mintha „kint”, az úgynevezett „normalitásban” az élet lehetetlenné vált volna: Janovics akkor fogadja el az Elme Kórházba való menekülést, amikor minden út bezárult előtte, a maradása és a Budapestre távozásé is. Elkezdődik egy másik színjáték, a maga hamleti szereplőivel, s az élet kísértetiesen utánozza a színházat. Hivatalosan, a hivatalok felé örülteket játszik, ahogy Hamlet is inkább örülteket mutatja magát, mivel józanul nem ért már szót senkivel. Ám a gyanú ezen hivatalokban rövideken felmerül, hogy Janovics nem beteg, csak fedezékbe vonult.

Janovics Jenő pályáján nincs még egy olyan meghatározó szerző, mint Shakespeare. Iránta való rajongása és elkötelezettsége színháztörténeti tény. A kolozsvári Nemzeti Shakespeare-ciklusa az 1913–14-es évadban jelentős művészi teljesítmény, 14 darab kerül színre. A *Felsült szerelmek*, a ciklus nyitódarabja ősbemutató a magyar színpadon. Tíz előadás úgynevezett konferanszát maga Janovics tartja meg. Ezek rendszerint kultúrtörténeti-dramaturgiai bevezetők, amelyekben gyakran egyórányi időtartamban ismertetik előadás előtt a művet, közérthetően és tudományos igényvel, és amelyek gyakran komoly kutatásokon alapszanak. A konferanszok oly sikeresek, hogy a kritika mindig megemlékezik róluk. A *Hamlet*-előadáshoz dr. Ravasz László református püspök készül fel; Janovics – aki nem melleleg a Shakespeare-játszás kolozsvári történetét is feldolgozta – aligha értekezhetne azon az esten, amikor a címszerepet játssza. Alakításáról számtalan kritika megemlékezik, a Hamlet Janovics színészi pályájának egyik legfontosabb szerepe.

Az Elme Kórházban – kolozsvári nevén a Zöldfedelű házban – töltött öt hetet keresztül-kasul szövik a shakespeare-i mű motívumai: megjátszás, törbe csalás, menekülés segítők közreműködésével; és feltűnik a majdani Ophelia is. Janovics Jenő pedig új fényben kezdi el látni és értelmezni Shakespeare-t, magával vitt olvasmányát, és lázasan dolgozik egy Shakespeare-tanulmányon.

A lét üres helyévé vált: Janovicsnak, mivel nem hajlandó alkuat kötni, menekülnie kell a városból, a hatóságok elől. Ezt az üres helyet csak a megjátszás, a színház töltheti majd be. A lét pedig tragikusan másolni kezdi a színházat. „...itt fent vannak az okos, csöndes, higgadt emberek s odalent, a város zűrzavaros forgatagában futkároznak a bolondok” – mondja Lechner professzor Janovicsnak a naplóban. Lét és színház ugyanúgy helyet cserélt, mint a „normálisak” és a bolondok.

Janovicsnak az Elme Kórházban kell eljárásnia új szerepét: „Lechner megvizsgált, fölvelt a nyugtalan, nehéz betegek közé. Megmondta, hogy úgy kell ott viselkednem, ahogy a többi komoly beteg viselkedik.” A professzor elvárja, hogy a színidirektor úgy tegyen, mint minden beteg: a viziteken pontosan meg kell jelennie. Csak annyi kiváltságot kap, hogy este, amikor Lechner professzor bekopog az ajtaján, kimehet vele sétálni a kertbe.

Janovics tehát önként vonul be ide március 30-án a reggeli órákban, Fekete Mihály tanácsára, aki azért javasolja ezt a megoldást, mert a Lechner Károly professzor vezette intézmény „még magyar kézen van”. Az intézményben már vannak néhányan, állítja Fekete. A naplóban ugyan több orvos, ápoló és „beteg” neve is előfordul – van, aki ténylegesen beteg is –, de tanúként megidézni 1940-ben, amikor Janovics újra előveszi naplóját és az 1919-es eseményeket, nemcsak az élő, de a politikailag megbízható egykori sorstársakat tudhatta.

Az Elme Kórházban azonban Janovics még sok színjáték előtt áll, sokasodni fognak a hamleti párhuzamok. Ahogy szabadulása is messzire van még.

■ JEGYZETEK

1. A hagyaték a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai könyvtárában található.
2. Nem lehetetlen, hogy a hagyatékot egykor őrző Jordáky Lajostól vitte el a Securitate, lásd később (erről a házkutatásról Bárdi Nándor szíves közlése alapján tudok).
3. Kiemelések tőlem. T. A.
4. Erről *Ami megszakad* című tanulmányomban írtam részletesen. *Színház* 2013. szeptember.
5. Feltehetően azonos Lotscharekné Némethy Gizella (Pest, 1852 – Kolozsvár, 1921) színész- és énekesnővel. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz14/227.html>

